

Petar Hegedić

diplomski studij povijesti, istraživački smjer: Ranonovovjekovna povijest

diplomski studij arheologije, smjer: Srednjovjekovna arheologija

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Dokazi prekogranične trgovine i širenja kulturnih utjecaja na primjeru arheoloških nalaza glinenih lula s lokaliteta ranog novog vijeka na prostoru Republike Hrvatske

Sažetak

Ovaj rad donosi pregled arheoloških nalaza glinenih lula s ranonovovjekovnih lokaliteta na području Republike Hrvatske interpretirajući ih kroz prizmu ekonomske i kulturne historije. Arheologija novoga vijeka relativno je mlada grana hrvatske arheologije zbog čega autor u prvome dijelu rada donosi kratak pregled trenutnoga stanja istraženosti te uvod u pojmove bitne za daljnje razumijevanje teksta. U drugome dijelu rada autor iznosi konkretne primjere nalaza lula po regijama. Stoga je cilj rada iznijeti kratak osvrt na dosadašnje stanje istraženosti glinenih lula u Hrvatskoj i ukazati na njihov značaj u istraživanju ekonomskih promjena i kulturnih transfera na ovome području.

Ključne riječi

glinene lule, duhan, rani novi vijek, arheologija ranoga novoga vijeka, lularske radionice, Habsburška Monarhija, Osmansko Carstvo

1. Uvod

Otkrićem Amerika Europljani se susreću s novim biljnim i životinjskim vrstama koje je američko stanovništvo koristilo tisućljećima. Mnogim autohtonim američkim biljnim vrstama trebala su desetljeća kako bi se počele konzumirati u Europi, a stoljeća da se počnu uzgajati. Međutim, jedna se biljka, dobro poznata američkom stanovništvu, nevjerojatnom brzinom rasprostranila po Starome svijetu. Riječ je o duhanu (*Nicotiana tabacum* L.). To je biljka čiji

su se sušeni listovi zbog svojih opijatskih svojstava koristili u obredne svrhe kod domorodaca. Naviku pušenja duhana posredstvom pomoraca steklo je stanovništvo Europe i Afrike. Duhan se pušio iz glinenog posuđa nazvanog lule. One su čest nalaz na nalazištima ranoga novoga vijeka u Europi. Prilikom arheoloških iskopavanja i pri slučajnim nalazima lule su pronađene i na lokalitetima kontinentalne i primorske Hrvatske. Međutim, njihova tipologija i podrijetlo nisu isti. Upravo će zato tema ovoga rada biti predstavljanje lula iz obiju geografskih cjelina, ali i šire, kako bismo njihovom analizom pokušali rekonstruirati trgovačke veze određenih područja i dokazali kako visoko militarizirane granice između imperija nisu ograničavajući faktor kada govorimo o trgovini. Također, ovakav pristup otvara i pitanja kulturnoga pritiska koji se manifestira kroz kulturni utjecaj, a vidljiv je u artefaktima pronađenima na lokalitetima uz granicu gdje dolazi do miješanja robe iz više kulturnih miljea. Osim miješanja robe, dolazi i do transfera ideja koje rezultiraju otvaranjem pograničnih radionica koje izrađuju predmete crpeći svoju inspiraciju iz više središta stvarajući tako proizvod koji u sebi sadrži nasljedstvo raznih tradicija. Hrvatska arheologija može se pohvaliti ubiciranjem lularske radionice u Zetovu koja će biti predstavljena u ovome radu. Nadalje, potrebno je sagledati lokalitete s obiju strana granice kako bi se sa sigurnošću moglo zaključiti da je protok robe bio obostran, no stanje istraženosti ne ide u korist ovakvim analizama jer hrvatska arheologija ranoga novoga vijeka naveliko prednjači nad arheologijom Bosne i Hercegovine i Srbije što uvelike ograničava broj lokaliteta i nalaza koji se mogu koristiti kod ovakvih istraživanja.

2. Duhan, glinene lule i arheologija ranoga novog vijeka

Navika konzumacije duhana isprva se razvila kod europskih pomoraca koji su bili u direktnom kontaktu s američkim domorocima. Od njih su preuzeli i način konzumiranja duhana tako što su smrvljene listove pušili u glinenim lulama.¹ Zbog sve većeg broja pušača u Engleskoj se 1570. godine otvara prva prava radionica koja se specijalizirala za proizvodnju lula, a ubrzo se radionice otvaraju i u ostalim zemljama Europe.² Pušenje duhana postalo je veoma rašireno među pomorcima koji su tako provodili većinu svoga slobodnoga vremena na dugim putovanjima zbog čega su glinene lule sveprisutan nalaz u lukama i na mjestima brodoloma gdje se često pronalaze među osobnim priborom mornara u olupinama trgovačkih brodova.³ Osim kod pomoraca, pušenje duhana iz glinenih lula uvriježilo se i kod vojnika svih država i to do te mjere da proces širenja navike pušenja duhana u Europi možemo izravno povezati s Tridesetogodišnjim ratom i kretanjima vojski koje su u njemu sudjelovale. Stoga ne čudi da je najviše nalaza lula u Hrvatskoj vezano uz lučke

¹ Luka Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske,“ *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 32-33/1 (1999): 249.

² Ibid., 250.

³ Cheryl Ward i Uzi Baram, „Global Markets, Local Practice: Ottoman-period Clay Pipes and Smoking Paraphernalia from the Red Sea Shipwreck at Sadana Island, Egypt,“ *International Journal of Historical Archaeology* 10 (2006): 1.

gradove na obali, utvrde i vojne objekte u Vojnoj krajini te gradove koji imaju stalnu vojnu postavu.⁴

Moda pušenja lule u hrvatske je zemlje vjerojatno došla preko granice Osmanskoga Carstva, gdje je ova nova zanimacija imala daleko najveći odjek od svih država Staroga svijeta. Naime, pušenje lule postalo je toliko popularno da je glinena lula najčešći nalaz osmanske ranonovovjekovne arheologije, a vrijedila je i izreka kako su lule postale prepoznatljiv simbol stanovnika Osmanskoga Carstva.⁵ Stoga ne čudi da je najstariji nalaz glinene lule na Jadranu turski tip lule iz 17. st.⁶ vjerojatno proizvedene u jednoj od brojnih turskih radionica koje su se do tada etablirale na tržištu. Poznato je da do tada već postoje radionice u Carigradu i Sofiji gdje se već 1604. osniva esnaf majstora lulara⁷, a polja duhana zasađena su diljem carstva, uključujući i Makedoniju.⁸ Druga mogućnost, koja nužno ne isključuje prvu, je dolazak duhana na ove prostore posredništvom Dubrovačke Republike. Poznato je kako se unutar njenog teritorija duhan naziva *tabak* što se dovodi u korelaciju s nazivom korištenim i na Zapadu, a ne *duhan* koji ima isključivo turski korijen.⁹

Nalazi glinenih lula u arheologiji su ponajprije slučajni i izvan konteksta s rijetkim iznimkama poput brodoloma. Razlog tomu je što je arheologija novoga vijeka u svijetu relativno nova grana koja se sustavno počinje razvijati tek krajem 20. st. Do tada se nalazi koji su mlađi od srednjega vijeka sustavno zanemaruju, a u Hrvatskoj postoje i primjeri namjernog neobjavlivanja nalaza koji pripadaju mlađim periodima na način da su jednostavno izbačeni iz zbirki.¹⁰ Nadalje, situacija u Hrvatskoj je takva da sve do 2009. god. ranonovovjekovna arheologija uopće nije bila zakonski klasificirana kao grana arheologije.¹¹ Zbog toga je mali broj sustavno istraženih lokaliteta ovoga razdoblja, a još je manji objavljeni inventar. Iz istog razloga nedostaje brojna dokumentacija vezana za pronalazak ranonovovjekovnih nalaza. Nalazi glinenih lula

⁴ Luka Bekić, „A Brief Introduction to Clay Pipes Finds in Croatia With Special Attention to Local Pipes Found at Fort Čanjevo in The Kalnik Hills,” *Journal of the academie international de la pipe* 3 (2010): 1; 6; Aleksandar Jašarević, „Keramičke lule za duvan iz arheološke zbirke Muzeja u Doboju,” *Radovi* 5 (2018): 218.

⁵ Ward i Baram, „Red Sea Shipwreck at Sadana Island,” 2.

⁶ Luka Bekić, „Novovjekovne lule i boce iz podmorja Istre,” u *Istra u novom vijeku*, ur. Tatjana Bradara (Arheološki muzej Istre, 2017), 273; 276.

⁷ Daria Brčković i Danijela Petričević, *Lule i počeci duhanske industrije u Cetinskoj krajini* (Sin, Muzej grada Sinja, 2013), 11; Karla Gusar, „Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru,” *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu* 25 (2018): 136.

⁸ Jašarević, „Keramičke lule za duvan,” 215; Makedonija će sve do raspada Osmanskoga Carstva ostati jedan od najvećih centara proizvodnje duhana, a tradicija uzgoja duhana na tim se prostorima nastavlja i danas.

⁹ Brčković i Petričević, „Lule i počeci duhanske proizvodnje,” 6.

¹⁰ Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula,” 249.

¹¹ Ana Azinović-Bebek, „Novovjekovna arheologija u Hrvatskoj – problemi metodologije, terminologije i imena,” *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu* 35 (2018): 302.

dodatno su pogođeni takvim stanjem jer su lule zbog svojeg relativno kratkog vijeka trajanja i jeftine cijene često bile odbacivane zbog čega se pronalaze izvan arheološkog konteksta.¹²

3. Tipologija glinenih lula

Novovjekovna arheologija prepoznaje dva osnovna tipa lula – *zapadni* i *istočni* ili *mediteranski* tip. Njihovo podrijetlo i izvornik nisu u potpunosti rekonstruirani i poznati, no arheolozi se uglavnom slažu kako je prvi tip proizašao iz glinenih lula stanovništva Sjeverne Amerike i preko Engleske nastavio svoje širenje u Europi. Zbog toga se naziva *zapadni* tip (Slika 1.), a lule koje mu pripadaju rađene su na zapadu i sjeveru Europe.¹³ Najpoznatije radionice bile su u Engleskoj, Nizozemskoj te u skandinavskim zemljama. Naravno, svaki od spomenutih centara proizvodnje ima svoje razvojne specifičnosti po kojima se razlikuju te se lule zapadnoga tipa gotovo uvijek proizvode u radionicama koje svoje proizvode označuju pečatima što uvelike olakšava njihovu tipologiju i dataciju. Do sada je samo u Nizozemskoj poznato preko 700 pečata raznih radionica.¹⁴

Istočni ili *mediteranski* tip (Slika 2.) svoje korijene ima u glinenim lula-ma Srednje i Južne Amerike, odakle je preko Afrike stigao na teritorij Osman-skoga Carstva gdje je doživio procvat.¹⁵ Zbog toga se ovaj tip u literaturi često naziva i *turski*.¹⁶ Međutim, u ovaj tip spadaju i lule proizvedene u Italiji, Austriji i Mađarskoj te lule lokalne proizvodnje među koje pripadaju i lule iz sela Zelova u Cetinskoj krajini (Slika 3).¹⁷ Prilikom predstavljanja lula austrijskih i mađarskih radionica, važno je napomenuti kako se u literaturi miješaju pojmovi austrougarskih te austrijskih i mađarskih lula. Naime, angloamerička literatura za sve lule s prostora Habsburške Monarhije i kasnije Austro-Ugarske koristi naziv *austro-hungarian pipes*, misleći pritom na lule proizvedene u Austriji i Mađarskoj, a ne u državi Austro-Ugarskoj. Stoga se u Hrvatskoj recentnijoj literaturi počeo koristiti naziv austromađarski stil¹⁸ za lule proizvedene na teritoriju Habsburške Monarhije, a naziv austrougarski koristi se tek od osnivanja Austro-Ugarske države.

Oba tipa rađena su od gline u drvenim, kamenim ili olovnim kalupima.¹⁹ Ono što ih dijeli njihov je oblik, tj. konstrukcija. Kako bi se mogla

¹² Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula,“ 258.

¹³ Ibid., 251.

¹⁴ Ibid., 252.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Gusar, „Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru,“ 138.

¹⁷ Brčković i Petričević, „Lule i početci duhanske proizvodnje,“ 10.

¹⁸ Gusar, „Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru,“ 139.

¹⁹ Andrea Damjen, „The Tobacco Pipes Discovered at the Quarantine in Pric-ske (Harghita Country),“ *Ziridava studia archaeologica* 32 (2018), 222; Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula,“ 249.

predstaviti njihova razlika, prvo treba predstaviti dijelove lule prema kojima se radi tipologija neovisno o podrijetlu. Hrvatska arheologija nema svoju specifičnu tipologiju, već ju preuzima od engleskih autora²⁰ prevodeći pojmove na hrvatski s ponekim turcizmima te se izostavljaju pojedini pojmovi zbog simplifikacije (Slika 4.). Lule su tako sastavljene od tri glavna dijela: čašice (*bowl*) u koju se stavlja duhan, tuljca ili kamiša (*stem*) koji povezuje čašicu s usnikom (*mouthpiece*) koji osoba stavlja u usta.²¹ Strana literatura (Slika 5.) poznaje još i pojmove kao što su *keel* koji obilježava donji dio čašice gdje dolazi do sagorijevanja duhana, *ring* koji se nalazi na rubu čašice i odnosi se na mjesto gdje se tuljac natakne u čašicu te *shank* koji je dio između *keela* i *ringa*.²² Lule zapadnog i istočnog tipa imaju sve navedene dijelove, ali ih razlikuje izvedba. Zapadne lule su jednodijelne, proizvedene u kalupu te su im čašica, tuljac i usnik spojeni i izrađeni od gline. S druge strane, lule mediteranskoga tipa su trodijelne i nisu u potpunosti glinene. Kod njih se u kalupu proizvodi samo čašica koja se ukrašava dok je glina još relativno mokra, a usnik i tuljac su najčešće drveni te se naknadno nasađuju u čašicu.²³ Zbog tako velike razlike u izvedbi lako je raspoznati radi li se o zapadnom ili istočnom tipu što uvelike pomaže kod inicijalne inspekcije pronađenoga materijala, a od posebne je pomoći kod grupa fragmentiranih glinenih lula kojima pripada većina nalaza. Također, valja napomenuti kako su nalazi usnika i tuljca veoma rijetki pa tako u Hrvatskoj nije pronađen ni jedan takav nalaz.²⁴ Međutim, preko grafika i pisanih izvora sa sigurnošću znamo da su kamiši turskih lula bili izrazito dugi te su dosegali dužine i do četiri metra.²⁵

Slika 1. Prikaz lule zapadnoga tipa (izvor: Brčković i Petričević, „Lule i počeci duhanske proizvodnje,“ 10.)

²⁰ Ibid., 222.

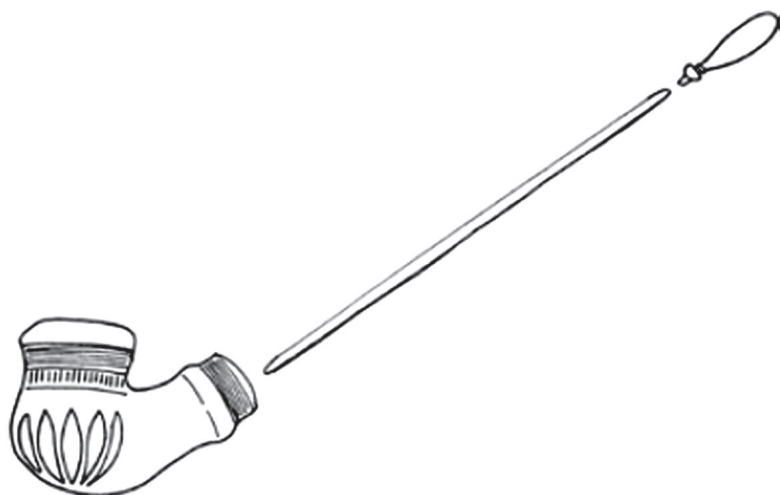
²¹ Ibid.; Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula,“ 250; Gusar, „Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru,“ 138.

²² Damjen, „The Tobacco Pipes in Priciske,“ 222.

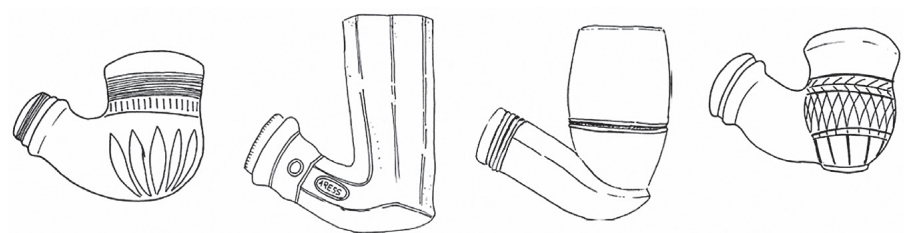
²³ Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula,“ 250.

²⁴ Gusar, „Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru,“ 138.

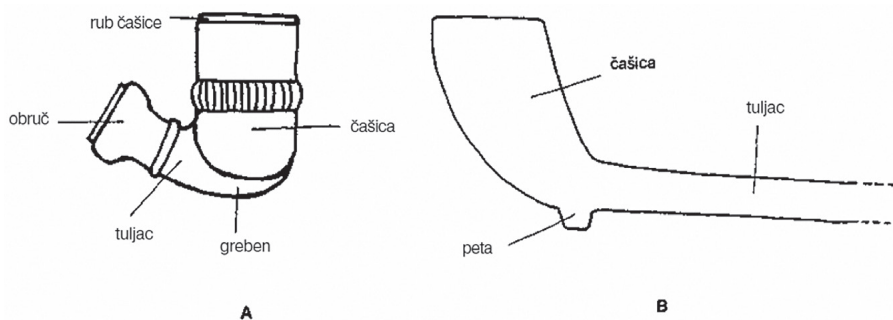
²⁵ Ibid.

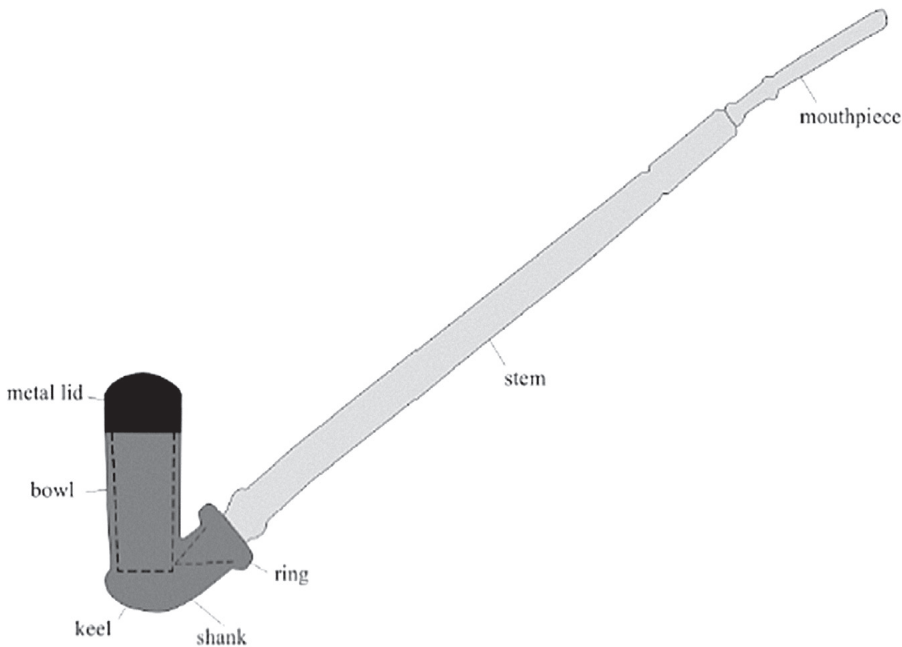
Slika 2. Prikaz lule istočnoga tipa (izvor: Brčković i Petričević, „Lule i počeci duhan-
ske proizvodnje,“ 10.)

Slika 3. Prikaz čašica lula istočnoga tipa. S lijeva na desno: turska, austrougarska/ma-
đarska, talijanska, lula iz Zelova (izvor: Brčković i Petričević, „Lule i počeci duhan-
ske proizvodnje,“ 10.)

Slika 4. Prikaz oblika i nazivlja A) (čašica) lule istočnog ili mediteranskog tipa; B) lula
zapadnoga tipa (izvor: Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula,“ 251.)

Slika 5. Prikaz lule mediteranskoga tipa s engleskim nazivljem (izvor: Demjen, „The Tobacco Pipes in Pricske,“ 223.)

4. Lularske radionice

Zbog širenja navike pušenja duhana dvama pravcima, u 17. st. Hrvatska se našla na granici između zapadnog i istočnog kruga proizvodnje glinenih lula.²⁶ Shodno tome, ne čudi kako se na našem prostoru mogu pronaći lule obaju tipova od kojih su neki tipovi proizvedeni u udaljenim radionicama te pripadaju engleskim i nizozemskim podtipovima zapadnih lula. Najpoznatiji primjer su lule iz radionice Williama Manburyja iz Engleske, koji je uglavnom proizvodio lule za izvoz te su velike količine slane u Veneciju.²⁷ Vjerojatno su zatim posredništvom mletačkih trgovaca dospjele do istočne obale Jadrana. Za njih je specifično što su, vjerojatno u Veneciji, doradivane tako što je na njih ugraviran motiv mletačkoga lava. Razlog ovakve prakse nije poznat, ali moguće je kako su na taj način mletački trgovci prilagođavali lule za bolju prodaju na mletačkom teritoriju.²⁸ Tome u prilog idu brojni nalazi ovakvih lula u utvrdama s mletačkom posadom i lučkim gradovima pod mletačkom vlašću. Radionica Williama Manburyja svoje je lule označavala žigom s oznakama WM, a ovisno o seriji proizvodnje slova su bila popraćena brojnim motivima kao što su lule s motivom izlazećeg sunca i krune koje su uglavnom bile izvožene u Ameriku, ali su pronađene i kod nas.²⁹ Također, u Hrvatskoj su

²⁶ Bekić, „A Brief Introduction,“ 1.

²⁷ Bekić, „Novovjekovne lule i boce,“ 275.

²⁸ Gusar, „Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru,“ 139-140.

²⁹ Ibid., 140.

pronađene i lule nizozemskih radionica koje su tipološki slične engleskima, a na njima nije moguće utvrditi iz koje radionice dolaze. Međutim, njihov veliki broj u luci Veštan kod Rovinja sa sigurnošću potvrđuje postojanje nekog oblika trgovačkih veza između tadašnje Istre i Nizozemske.³⁰

Pronalazak lula zapadnoga tipa u Hrvatskoj neizmjerljivo je važan kao dokaz trgovine i povezanosti s udaljenim krajevima Europe, no one čine malen udio u sveukupnom inventaru pronađenih lula. Gotovo sve ostale lule pripadaju istočnom tipu koji dijelimo na podtipove, ovisno iz kojih radionica dolaze. U prvim stoljećima upotrebe duhana u ovim krajevima daleko prednjače lule turskoga tipa, tj. lule koje potječu iz radionica s područja Osmanskoga Carstva. Međutim, zbog velikog broja radionica, od kojih gotovo nijedna nije koristila žigove i oznake, u većini slučajeva nemoguće je točno odrediti njihovo podrijetlo. Stoga se naziv turski tip koristi kao generalizirani pojam za lule nastale diljem Osmanskoga Carstva.³¹ Turski tip lula čini većinu nalaza na sjeveru i sjeveroistoku Hrvatske što možemo pripisati blizini granice s Osmanjskim Carstvom.³² Također, ovaj je tip lula najstariji tip pronađen na Jadranu, ali postepeno predaje primat lulama iz talijanskih radionica.³³

Trgovina je bila sastavni dio života u lučkim gradovima na istočnome Jadranu zbog čega su nalazi glinenih lula ondje raznovrsniji od inventara lula s lokaliteta sjeverne i istočne Hrvatske. Ondje većinu lula ne čine turske, već lule iz talijanskih radionica.³⁴ U Italiji je izrada glinenih lula bila zastupljena u svim gradovima za koje postoje posebne tipologije, ali za naše područje su daleko najvažniji gradovi u blizini Venecije koji su svoje proizvode masovno izvozili u gradove na drugoj strani Jadrana. U ovoj se praksi ističe grad Chioggia u kojemu su djelovale brojne radionice iz kojih potječu lule pronađene u priobalnim gradovima Hrvatske.³⁵ Zbog geografske blizine najbrojnije su u Istri, a prepoznatljive su po drugačijoj izvedbi „veznih rupa“ koje služe za protok dima između čašice i tuljca. Naime, lule svih ostalih radionica imaju jednu veću rupu, a lule iz radionica Chioggie imaju tri manje rupe.³⁶ Osim njih, kod nas su pronađene i lule iz tzv. lončarskih radionica u dolini rijeke Po. Njihova je specifičnost što nisu rađene u kalupima, već na lončarskome kolu zbog čega imaju grubu obradu i generalno su lošije kvalitete.³⁷ Posebnu skupinu talijanskih lula čine lule iz radionica u gradu Bessanu koje su bile poznate po kopiranju lula iz ostalih radionica visoke kvalitete, prvenstveno austrijskih, ne bi li se na temelju njihovog dobrog glasa postigla dodatna zarada.³⁸

³⁰ Bekić, „Novovjekovne lule i boce“, 275.

³¹ Gusar, „Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru“, 138; 144.

³² Bekić, „A Brief Introduction“, 1.

³³ Bekić, „Novovjekovne lule i boce“, 276.

³⁴ Bekić, „A Brief Introduction“, 1.

³⁵ Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula“, 253.

³⁶ Ibid., 251.

³⁷ Gusar, „Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru“, 138; 143; Bekić, „Novovjekovne lule i boce“, 274.

³⁸ Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula“, 253.

Radionice s područja Habsburške Monarhije i kasnije Austro-Ugarske od svojih su početaka bile poznate zbog svoje kvalitete te prepoznatljivih stilskih i tehnoloških obilježja. Često su prepoznatljive bijele boje s pokojim ukrasom, ali u usporedbi s turskim tipom ukrašene su minimalistički. Tehnološki se razlikuju jer već od početka proizvodnje nerijetko na vrhu čašice imaju metalan sistem za zatvaranje, gotovo uvijek mjeden ili bakren, s poklopcem za zatvaranje kako žar ne bi ispao i slučajno uzrokovao požar.³⁹ Zbog tog je razloga proizvodnja ovakvog tipa lule unutar Monarhije postala 1788. god. zakonski obavezna.⁴⁰ Lule takvog tipa u stranoj se literaturi nazivaju *coffeehouse pipes*, tj. lule kavanskoga stila, a svoj naziv duguju navikama pušenja lula u kavanama gdje su često posluživane gostima za uživanje uz ispijanje kave.⁴¹ Radionice s ovih prostora na svoje lule stavljaju žigove i oznake proizvodnje zbog čega ih je prilikom pronalaska lako prepoznati. Najpoznatije radionice su u Schiemnitzu, današnjoj Banskjoj Štiavici u Slovačkoj, Bečkom Novom Mjestu te Debrecinu pored Budimpešte.⁴² Radionica u Schiemnitzu je daleko najpoznatija te su nalazi koji joj pripadaju najbrojniji. Vjerojatan razlog tomu je što se nalazi u sklopu militarizirane Vojne krajine koju čine mnoge utvrde i gradovi sa stalnom vojnom posadom, a korelacija između brojnih arheoloških nalaza povezanih s uživanjem duhana i prostora na kojima borave vojnici je sveprisutna.⁴³ Nemamo točne podatke o godišnjim brojkama proizvedenih lula u Schiemnitzu, ali zato postoji zapis godišnjeg inventara u radionici u Debrecinu gdje je 138 lulara 1798. godine proizvelo između 10 i 11 milijuna glinenih lula.⁴⁴ Ovakve brojke izgledaju veoma nerealno, no moramo uzeti u obzir kako su glinene lule smatrane robom široke potrošnje te je njihov vijek trajanja bio oko mjesec dana nakon čega bi se odbacivale zbog neupotrebljivosti.⁴⁵ Zbog svoje prepoznatljivosti i visoke kvalitete, lule iz spomenutih radionica bile su na dobrom glasu te su ih druge radionice često kopirale.⁴⁶ Međutim, lule iz 'austromađarskih' radionica nisu na naše područje pristigle isključivo trgovinom. Poznata je vrsta tzv. *Reservistenpfeife* lula bijele boje ukrašena vojnim motivima koje su vojnici dobivali na poklon nakon završene vojne službe.⁴⁷

Na području današnje Hrvatske možemo sa sigurnošću ubicirati samo jednu lularsku radionicu. Riječ je o radionici u selu Zelovu kod Sinja koja s

³⁹ Ibid., 252.

⁴⁰ Brčković i Petričević, „Lule i početci duhanske proizvodnje“, 13.

⁴¹ Jere Drpić, „Glinene lule iz fundusa Arheološkog odjela Gradskog muzeja Varaždin“, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin* 29 (2018): 19.

⁴² Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula“, 252.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid., 257.

⁴⁵ Jašarević, „Keramičke lule za duvan“, 223.

⁴⁶ Ibid., 222; Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula“, 258; Mário Bielich i Marián Čurný, „Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production“, *Studies in Post-Medieval Archaeology* 3 (2009): 345; 348.

⁴⁷ Bekić, „Novovjekovne lule i boce“, 275.

manjim stankama tradiciju proizvodnje lula njeguje sve do danas.⁴⁸ Selo se spominje kao mjesto koje se našlo unutar mletačkog posjeda nakon mira u Srijemskim Karlovcima. Lularstvo se u selu prvi puta spominje nakon vala migracije stanovništva iz Bosne i Hercegovine koju je provodila Mletačka Republika.⁴⁹ U selu je djelovalo nekoliko obitelji koji su se bavile izrađivanjem lula. Najpoznatiji tip lula nazivao se *delašica*, a krasio ju je motiv mreže specifičan sa zelovsku radionicu.⁵⁰ Takav motiv ostat će u upotrebi kroz duži period zelovske radionice nevezano o obliku lule koji se mijenjao tijekom stoljeća. Zbog bliskih veza s Osmanskim Carstvom, lule iz ove radionice u početku su po obliku bile veoma slične turskim oblicima, no s jakim utjecajem austrijskih i mađarskih radionica koji se očituje kroz sistem za zatvaranje poput onoga kod lula kavanskoga tipa.⁵¹ Također, lule iz radionica u Zelovu sadrže i obilježja talijanskih lula. Stoga, lule iz Zelova svjedoče miješanju raznih utjecaja i kulturnih tradicija iz šire regije. Oblik im je u početku turski, vjerojatno zato što su obitelji koje ih proizvode u selo doselile iz turske Bosne, ali su im ukrasi atipični za lule proizvedene u Osmanskome Carstvu što možemo smatrati potpisom radionice. U kasnijim je razdobljima proizvodnja tipično talijanska što ne čudi jer se selo nalazilo pod mletačkom upravom te je u njemu i okolici bilo mnoštvo utvrda s mletačkom posadom naviklom na talijanske tipove glinenih lula. Kada mletačku upravu zamjenjuje austrijska majstori počinju izrađivati lule po austrijskim uzorima kopirajući njihov ukras i sistem zatvaranja.⁵² Ovakva analiza moguća je zbog dugog kontinuiteta proizvodnje lula te pronađenih kalupa koji popunjavaju tipološku prazninu ondje gdje nedostaju nalazi samih lula.⁵³ Međutim, usprkos posebnosti ovih lula, one nisu pronađene daleko od samoga sela. Razlog tomu je što su radionice bile male, lokalnoga tipa te su se lule prodavale na lokalnim sajmovima, a prodavači su bili majstori lulari koji su ih i izrađivali.⁵⁴ Zbog toga radionice i lule iz Zelova služe kao uporišna točka za tezu o novome tipu lula koju je prvi predstavio autor Luka Bekić kako bi opisao lule pronađene na brojnim lokalitetima uz granicu s Osmanskim Carstvom koje je zbog nedostatka žigova i miješanja turskih i austrijskih oblika nemoguće pripisati određenoj radionici. On ih naziva *borderline pipes*, tj. *krajiške lule* koje se pod snažnim utjecajem austromađarskih i turskih uzora proizvode u gradovima i selima na području Vojne krajine te se gotovo isključivo prodaju vojsci koja je ondje stacionirana.⁵⁵

⁴⁸ Bekić, „A Brief Introduction,“ 1.

⁴⁹ Brčković i Petričević, „Lule i početci duhanske proizvodnje,“ 12-13.

⁵⁰ Ibid., 16.

⁵¹ Ibid., 15; Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula,“ 254.

⁵² Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula,“ 254.

⁵³ Bekić, „A Brief Introduction,“ 1.

⁵⁴ Brčković i Petričević, „Lule i početci duhanske proizvodnje,“ 20.

⁵⁵ Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula,“ 254; Bekić, „A Brief Introduction,“ 6-7.

5. Nalazi glinenih lula kao dokaz trgovine

Arheološki materijal pronađen na lokalitetima pruža nam uvid u život ljudi na određenom području. Prisutnost određenog materijala na lokalitetu stotinama kilometara udaljenom od mjesta proizvodnje nedvojbeno nam dokazuje aktivnu razmjenu dobara, postojanje trgovačkih puteva te svijet koji je voljan koristiti kvalitetnije, bolje ili kupcima ljepše predmete, iako vjerojatno zbog troškova puta i posredništva imaju veću cijenu, nego predmete proizvedene u bližim radionicama koji su funkcionalni, ali ne dovoljno egzotični za subjektivnu preferenciju kupca. Primjeri se mogu pronaći u svim periodima ljudske povijesti, a u ranome novome vijeku jedan od predmeta koji su prodavani na velike daljine bile su glinene lule. Radionice zapadne Europe, stacionirane u jakim kolonijalnim državama, svoje proizvode u Novi svijet šalju u milijunskim brojevima, a neke od pošiljaka pristižu i u luke na Jadranu. Stoga su nalazi glinenih lula, kojima znamo podrijetlo, a pronađeni su na lokalitetima daleko od svojeg izvorišta, izvrstan primjer razvoja trgovine u ranome novom vijeku. Također, glinene lule nisu isključivo dokaz preoceanske ili morske trgovine. Njihovi nalazi mogu biti dokaz lokalne trgovine unutar jedne države, kao što je pronalazak austro-mađarskih lula unutar Monarhije na Vojnoj krajini, ali i dokaz trgovine između država u trenutcima kada trgovinu između njih možemo teško zamisliti. Takvi primjeri su pronalasci turskih lula na području Vojne krajine, ali i nalazi austromađarskih lula u utvrdama s druge strane granice, u današnjoj BiH i Srbiji, koje se datiraju u stoljeća kada su Habsburška Monarhija i Osmansko Carstvo u stanju permanentnog rata sa slabijim ili jačim intenzitetom.

6. Nalazi lula na Jadranu

Procvat prekomorske trgovine u 16. st., iako prvenstveno temeljen na transkontinentalnoj trgovini, osjetio se i na obalama Mediterana.⁵⁶ Gušći promet rezultirao je i većim brojem potonulih brodova koji zbog dobre očuvanosti nalaza daju odličan uvid u robu kojom se trgovalo u razdoblju kada je brod potonuo. U Jadranu postoji mnogo olupina trgovačkih brodova, ali otkriće olupine kod otoka Bisaga, na kojem je pronađena velika količina tereta, među kojom su se nalazile i pošiljke turskih lula, dokazuje kako je trgovina između Osmanskoga Carstva i gradova na Jadranu zasigurno postojala.⁵⁷ Osim u olupinama, lule su pronađene na više lokacija u Jadranu, a trgovačke rute morale su biti razvijene jer su lule turskoga tipa pronađene i na sjeveru, u Rovinju.⁵⁸ Međutim, nalazi turskih lula rijetka su pojava na jadranskim priobalnim lokalitetima. Gotovo sve lule pronađene u lukama ili u vojnim objektima u lučkim gradovima i okolici pripadaju talijanskim radionicama, a prednjače lule iz grada Chioggije blizu Venecije.⁵⁹ Zbog geografske blizine većinski su

⁵⁶ Bekić, „Novovjekovne lule i boce“, 272.

⁵⁷ Ibid., 276.

⁵⁸ Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula“, 257.

⁵⁹ Ibid.; Bekić, „Novovjekovne lule i boce“, 273.

nalaz u Istri, a pronađene su i u otpadnim jamama u staroj jezgri grada Zadra⁶⁰ što nedvojbeno govori o jakim vezama između zapadne i istočne obale Jadrana. Trgovačke veze dodatno potvrđuju i nalazi tzv. lončarskih lula koje su se proizvodile u dolini rijeke Po, a zbog svoje neuglednosti zasigurno nisu mogle parirati onima iz Chioggije, no svejedno su pronađene na više lokaliteta u Dalmaciji i Istri.⁶¹ Međutim, evidentno je kako u kasnijim stoljećima, nakon opadanja moći te konačnog nestanka Mletačke Republike i dolaska austrijske uprave, broj talijanskih lula drastično opada te ih zamjenjuju lule iz austrijskih i mađarskih radionica. Takav će trend biti vidljiv u svim područjima koja dolaze pod novu, austrijsku upravu.⁶² Razlozi ovoga trenda mogu biti mnogi, ali zbog poveznice pušenja duhana s vojnicima moguće je da vojnici pod mletačkom upravom preferiraju lule iz okolice Venecije, dok nove posade koje dolaze kasnije preferiraju lule koje su njihovi pripadnici do tada koristili na starim položajima. Osim dosad navedenih lula istočnoga tipa na Jadranu su pronađene i lule, za ove krajeve rijetkog, zapadnoga tipa koje su morale biti posljedica uznapredovale trgovine. U tu skupinu pripadaju lule iz nizozemskih radionica u velikom broju pronađene u Veštaru kod Rovinja što se objašnjava postojanjem trgovačkog puta između sjevernog Jadrana i Nizozemske u kasnome 17. st.⁶³ Uz lule nizozemskog tipa pronađene su i njima slične engleske lule s oznakom WM, a poznate su s nalazišta u Rovinju, Splitu, Poreču te s Paklenih otoka.⁶⁴ Svojom tipologijom spadaju u tipične engleske lule, ali na sebi nose oznaku mletačkoga lava. Ova neobična praksa opisuje se jačanjem trgovine između Engleske i Venecije⁶⁵ u kojoj se trgovalo i glinenim lulama, ali bi se one zatim dorađivale u Veneciji te preprodavale dalje na tržištu.⁶⁶ Nadalje, lule engleske radionice Williama Manburyja, označene slovom WM i serijskom oznakom s motivom izlazećeg sunca i krunom, pronađene su diljem Amerike kamo su bile izvožene u enormnim količinama,⁶⁷ a njihov najudaljeniji nalaz je u olupini broda koji je potonuo pored Filipina.⁶⁸ Imajući to na umu, možemo sa sigurnošću reći kako je istočna obala Jadrana bila dio globalne mreže trgovačkih puteva u kojoj se trgovalo luksuznom robom, ali i robom široke potrošnje u koju spadaju i glinene lule.

⁶⁰ Gusar, „Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru,“ 135-136; Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula,“ 257.

⁶¹ Gusar, „Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru,“ 143; Bekić, „Novovjekovne lule i boce,“ 274.

⁶² Brčković i Petričević, „Lule i početci duhanske proizvodnje,“ 15.

⁶³ Bekić, „Novovjekovne lule i boce,“ 275.

⁶⁴ Gusar, „Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru,“ 140; Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula,“ 257.

⁶⁵ Gusar, „Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru,“ 140.

⁶⁶ Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula,“ 257.

⁶⁷ Gusar, „Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru,“ 140.

⁶⁸ Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula,“ 257.

7. Nalazi lula u kontinentalnoj Hrvatskoj

Zbog manjka sustavne istraženosti ranonovovjekovnih lokaliteta u sjevernoj Hrvatskoj, najveći broj nalaza glinenih lula pronađen je prilikom manjih konzervatorskih istraživanja ili zaštitnih istraživanja prilikom gradnje autoceste. Stoga ne čudi kako je broj nalazišta manji nego u priobalju, no broj lula pronađenih na nalazištima znatno je veći. Također, zbog udaljenosti od obale tipovi lula pronađenih u unutrašnjosti razlikuju se od onih u gradovima na Jadranu. Najveća razlika vidljiva je u tome što na kontinentu nema pronađenih lula talijanskog tipa koje su daleko najbrojniji nalaz glinenih lula na istočnoj obali Jadrana, što se može pripisati nepostojanju direktnih trgovinskih veza između talijanskih i gradova sjeverne Hrvatske ili mogućnosti da su lule ostalih tipova zbog bliže proizvodnje bile pristupačnije i jeftinije lokalnom stanovništvu. Osim talijanskih lula, u unutrašnjosti nedostaju i lule zapadnoga tipa. Jedina lula koja se možda može pripisati zapadnim radionicama jest ona pronađena u jarku zasutom slojem mulja unutar Staroga grada Varaždina, a koja vjerojatno potječe iz engleske ili nizozemske radionice, no zbog fragmentiranosti ju je teško odrediti te se prema tipologiji datira u 17. st.⁶⁹ Sveukupno, u Varaždinu je pronađeno 30 lula među kojima prednjače lule turskoga tipa koje su ujedno i najranije.⁷⁰ Paralele možemo povući i s nalazima na utverdama Čanjevo, Kalinik i Sv. Helena koje su bile dio Vojne krajine, a u čijim se ranijim slojevima najviše pojavljuju lule turskog tipa. Međutim, valja napomenuti kako nijedna lula pronađena na utvrđi Čanjevo nije identična,⁷¹ a slična situacija je i na ostalim utverdama. Također, lule se ne mogu povezati ni s jednom poznatom radionicom unutar Osmanskog Carstva zbog čega se smatra kako su bile izrađivane lokalno, unutar same Vojne krajine uz granicu s Osmanskim Carstvom,⁷² zbog čega su dobile naziv krajiške lule.⁷³ Ovome tipu pripadaju gotovo sve lule iz 17. st. pronađene u Varaždinskoj županiji,⁷⁴ a pronađene su i na nekoliko lokaliteta u današnjoj Slavoniji, no ondje ih se zbog njihova ukrasa naziva lulama tursko-ugarskoga tipa.⁷⁵ One su pronađene prilikom zaštitnih istraživanja na lokalitetu Čemešac I, gdje su pronađeni ostaci domaćinstva koje je djelovalo unutar 50 godina i tako pruža odličan uvid u život jedne zajednice na Vojnoj krajini. Vidljivo je kako su najstarije lule turskog i krajiškog, tj. tursko-ugarskoga tipa, a kasnije lule su iz austrougarskih, tj. austrijskih i mađarskih radionica.⁷⁶ Pronađene lule austromađarskoga tipa su

⁶⁹ Drpić, „Glinene lule iz Gradskog muzeja Varaždin,“ 11.

⁷⁰ Ibid., 13.

⁷¹ Bekić, „A Brief Introduction,“ 1.

⁷² Ibid., 2.

⁷³ Drpić, „Glinene lule iz Gradskog muzeja Varaždin,“ 13; Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula,“ 258.

⁷⁴ Drpić, „Glinene lule iz Gradskog muzeja Varaždin,“ 14; Bekić, „A Brief Introduction,“ 5-7.

⁷⁵ Marija Šiša-Vivek i Krešimir Filipec, „Keramičke lule s lokaliteta Zoljani-Čemešac I,“ *Opuscula archaeologica* 37/38 (2013): 311.

⁷⁶ Ibid., 325.

iz radionica u Schiemnitzu, a paralela je moguća na svim nalazištima lula u Varaždinskoj županiji gdje lule iz ovih radionica čine većinu nalaza austromađarskih lula. Njih prepoznajemo po žigu SCHIEMNITZ, a lula pronađena u Varaždinu ima i oznaku M.HONIG koja označava majstora lulara spomenute radionice.⁷⁷ Također, pronađena je i lula istoga tipa, ali s natpisom mađarske radionice Selmeč koja je bila poznata po kopiraju lula iz Schiemnitza kako bi zaradila na njihovoj popularnosti.⁷⁸ Nabrojane lule nedvojbeno govore o trgovini između jačih središta Monarhije i periferije uz granicu na kojoj su bili stacionirani vojnici koji očito većinu dana provode pušeci duhan zbog čega je većina nalaza lula ovoga perioda nađena uz vojne objekte. Iznimka su lule tzv. kavanskog stila koje su nađene u gradu Varaždinu, ali izvan vojnih objekata, u jamama koje se mogu povezati s navikom pušenja lula u kavanama „K zlatnom lavu“ te „Gradska pivnica“ koje tada djeluju u gradu, a čija su nam imena poznata iz povijesnih izvora.⁷⁹ Lule kavanskoga tipa proizvodile su se samo u Beču, Kölnu i Kolinu u Češkoj, a u Varaždinu su pronađeni primjerci iz svakog grada te njihov pronalazak zasigurno potvrđuje povezanost Varaždinske županije sa srednjom Europom.⁸⁰

8. Lule iz Zelovske radionice

Zbog svog geografskog položaja i relativno ograničene geografske distribucije, lule iz zelovskih obiteljskih radionica spadaju u zasebnu kategoriju te su savršen primjer miješanja kulturnih utjecaja uz granična područja na kojima se isprepliću kulturne tekovine lokalnog stanovništva i kulturnih impulsa iz susjednih krajeva. Lokalni stanovnici njima su izloženi zbog trenutne političke uprave pod kojom žive ili preko trgovaca koji u njihove krajeve donose robu iz udaljenih krajeva, a kako je selo Zelovo smješteno u Cetinskoj krajini, kroz koju prolazi više trgovačkih puteva prema Bosni, utjecaj Osmanskoga Carstva na ove prostore čak i nakon dolaska mletačke uprave ostao je izuzetno jak.⁸¹ Rezultati su vidljivi u najranijim lulama proizvedenima u Zelovu tijekom 17. st. koje nedvojbeno kopiraju turski tip lula, a taj se tip zadržava i nakon 1699. god. kada selo potpada pod Veneciju.⁸² Međutim, ubrzo se mijenja i postaje sve sličniji talijanskim lulama kakve su pronađene na obali. Lule ovoga novoga tipa, ali s posebnim, za Zelovo specifičnim ukrasom, bit će čest nalaz u mletačkim utvrdama u Trilju i Nutjaku u blizini Zelova,⁸³ što možemo protumačiti prilagodbom radionica na subjektivan ukus mletačkih vojnika koji čine nove posade. Nadalje, teoriju o radionici koja se prilagođava trenutnom stanju na tržištu, odnosno otvaranju novih tržišta, možemo potvrditi ponov-

⁷⁷ Drpić, „Glinene lule iz Gradskog muzeja Varaždin,“ 14.

⁷⁸ Ibid., 15-16.

⁷⁹ Ibid., 22.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Brčković i Petričević, „Lule i počeci duhanske proizvodnje,“ 22.

⁸² Ibid., 12.

⁸³ Ibid.

nom promjenom u tipologiji lula koja se događa kada selo biva ukomponirano u austrijsku upravu. Tada se počinju izrađivati lule po austrijskim uzorima sa sistemom za zatvaranje kakav se može naći kod lula kavanskoga stila.⁸⁴ Međutim, zelovske radionice nisu imale monopol nad prodajom lula u tim krajevima, već se u utvrdama pronalaze i talijanske, a kasnije i austrougarske lule što znači da je potražnja za lulama bila prevelika, a ponuda zelovskih lula premala. Također, moramo uzeti u obzir i subjektivnu želju kupca koji je možda preferirao lule iz ostalih radionica zbog njemu važnih razloga. Nadalje, mjesta gdje su se prodavale zelovske lule bila su ograničena. Najpoznatiji je bio sinjski sajam na koji su sami majstori lulari dolazili s magarcima na kojima su prevozili robu i ondje ju prodavali.⁸⁵ Ovako ograničena i primitivna trgovina nije bila dorasla mnogo većim radionicama koje su brže i jeftinije izrađivale više milijuna lula godišnje. Zelovskim lularima su situaciju otežavale i carske povlastice koje su dane određenim radionicama u Austriji i Mađarskoj zbog kojih su one mogle po boljim uvjetima opskrbljivati vojsku lulama, što je vidljivo u nalazima lula iz sinjskih vojarni gdje su pronađene lule s oznakama orla i krune koji simboliziraju dane povlastice.⁸⁶

9. Lule s „druge strane granice“

Pronalasci lula stranih radionica na području Vojne krajine ili u lučkim gradovima na Jadranu nedvojbeno govore o razmjeni dobara koja se odvijala između tadašnjih država, ali kako bismo stekli bolje saznanje o trgovini moramo analizirati i nalaze glinenih lula s lokaliteta koji su se tada nalazili u sklopu drugih država, prvenstveno unutar Osmanskoga Carstva, a koji se danas nalaze na području Srbije i BiH. Međutim, kako je arheologija ranoga novog vijeka još uvijek generalno mlada grana unutar arheologije te je istraženost ranonovovjekovnih lokaliteta u tim državama znatno lošija nego u Hrvatskoj, imamo uvid u mali broj nalazišta. U Bosni i Hercegovini ne postoji sustavna studija o lulama, a značajniji nalazi ograničavaju se na dvije vojne utvrde uz granicu s Habsburškom Monarhijom – dobojsku i dobojsku tvrđavu. Sve lule pripadaju mediteranskome tipu,⁸⁷ čime se nastavlja trend gubitka zapadnih lula na kontinentalnim nalazištima. Nadalje, gotovo sve pronađene lule mogu se povezati s turskim radionicama ili radionicama koje se nalaze na prostoru Osmanskoga Carstva, a tek je neznatan broj (svega tri lule) import s prostora Habsburške Monarhije.⁸⁸ Poseban nalaz čini lula iz dobojske zbirke koja je vjerojatno proizvod mađarske radionice koja kopira radionicu u Schemnitzu jer je na njoj krivo napisan natpis. Umjesto HÖNIG i Wc. SCHEMIT na luli je zapisano samo HÖNIG i SCHEMIT što ju nedvojbeno potvrđuje kao krivotvorinu.⁸⁹

⁸⁴ Ibid., 13-16; Bekić, „Uvod u problematiku glinenih lula,“ 254.

⁸⁵ Brčković i Petričević, „Lule i početci duhanske proizvodnje,“ 20.

⁸⁶ Ibid., 24.

⁸⁷ Jašarević, „Keramičke lule za duvan,“ 128.

⁸⁸ Ibid., 222.

⁸⁹ Ibid.

Nalazi lula u Srbiji ograničeni su na istraživanja utvrđenja, od čega su značajna ona koja se već desetljećima provode na Beogradskoj tvrđavi. Sveukupno je na tvrđavi pronađeno više od 400 lula, a najviše ih je pronađeno u istraživanju stražarnice koja se nalazila na dijelu zidina orijentiranih prema Carigradu. Ondje ih je pronađeno više od 200 i gotovo sve su turskog tipa s veoma malo uvezenih austromađarskih lula, a datiraju se u period između 17. i početka 19. st.⁹⁰ Lule nije moguće povezati ni s jednom radionicom, a sve su različitog izgleda, ukrasa i oblika zbog čega je nemoguće napraviti tipologiju.⁹¹ Kao ni u BiH, ni u Srbiji nema nalaza zapadnih lula nizozemskih i engleskih radionica, ali za razliku od kontinentalne Hrvatske pronađene su dvije lule iz Italije.⁹²

10. Zaključak

Navika pušenja duhana, preuzeta od američkih domorodaca, ubrzo je zahvatila cijelu Europu zbog čega se javila potreba za zadovoljavanjem sve veće potražnje za predmetima vezanima uz ovaj sve popularniji trend. Rezultat je otvaranje radionica koje se specijaliziraju za proizvodnju glinenih lula čija je namjena da se iz njih konzumira duhan. Njihovi nalazi na lokalitetima Hrvatske, Srbije i BiH daju nam uvid u život ljudi na danome području. Većinom su to bili vojnici brojnih utvrda, gradova Vojne krajine i Osmanskoga Carstva te pomorci u lučkim gradovima na Jadranu koji su svoje dane provodili u pušenju duhana. U Dalmaciji i Istri svoje su lule nabavljali od trgovaca koji su ih donosili iz Italije ili iz udaljenih radionica Turske o čemu nam govore ostaci brodskih olupina pronađenih u Jadranskome moru. Kako su se s vremenom mijenjale političke uprave, ali i stil života ljudi ovih prostora, na tržištu se pojavljuju nove lule iz radionica u Austriji, Slovačkoj i Mađarskoj, ali ne smijemo zaboraviti ni na nalaze iz engleskih i nizozemskih radionica koji su zbog svog podrijetla i drugačijeg stila, a time i cijene, nedvojbeno bili luksuzan predmet. Za razliku od primorja, stanovnici kontinentalne Hrvatske nisu imali pristup luksuzu pomorske trgovine zbog čega su ondje pronađene lule većinom turskoga tipa. Štoviše, lokalne keramičarske radionice na sebe preuzimaju posao proizvodnje lula, što zbog prevelike potražnje koju trgovina nije mogla zadovoljiti, što zbog profita koji su mogle zaraditi od novog, sve popularnijeg trenda. Spajajući tekovine iz kultura kojima su bili okruženi, proizvode novi tip koji će biti specifičnost ovih prostora – krajišku lulu. Kroz krajiški tip lula progovara tradicija oblika i ukrasa turskih lula koje su posredništvom osmanskih trgovaca dospjele u ove krajeve već početkom 17. st. Međutim, lokalne radionice, poput onih u Zelovu, koje svoje lule ukrašavaju mrežastim motivima, daju svoj potpis te odskaču od slijepog kopiranja turskih uzora.

⁹⁰ Vesna Bikić, „Tobacco pipes from the Belgrade Fortress: context and chronology,“ *Journal of the academie internationale de la pipe* 5 (2012): 2.

⁹¹ Ibid.

⁹² Divana Gačić, *The Pipes from Museum Collections of Serbia* (Novi Sad: Muzej grada Novog Sada, 2011), 53.

Isto tako, one prate trendove na tržištu uzrokovane političkim promjenama i dolaskom novoga stanovništva koje u obliku novih vojnih posada pristiže na taj prostor. Slični procesi se odvijaju na svim lokalitetima s dužim trajanjem. Na njima postepeno opada broj turskih i krajiških lula koje polako istiskuju radionice iz razvijenijih središta Monarhije. Lokalna proizvodnja nije mogla držati korak s višemilijunskom godišnjom proizvodnjom Debrecina ili izuzetnom kvalitetom lula iz Schemnitza zbog čega austromađarski tip postepeno postaje najbrojniji na gotovo svim lokalitetima dužeg trajanja. Arheologija ne može dati konačan odgovor zbog čega se ovi procesi odvijaju, već razloge sve veće proizvodnje u Austriji i Mađarskoj te nestanka lula talijanskih radionica treba tražiti u povijesnim izvorima i radovima ekonomskih historičara koji pokušavaju odrediti makroekonomska i mikroekonomska kretanja na tržištu. Također, zbog slabe istraženosti ostaje pitanje trgovine koja teče u drugome smjeru – iz Habsburške Monarhije u Osmansko Carstvo. Trenutno, analiza nalaza s lokaliteta u BiH i Srbiji, a koji se u ranome novom vijeku nalaze u sastavu Osmanskoga Carstva, ide u korist većem izvozu lula iz Osmanskoga Carstva na habsburške teritorije. Nalazi lula unutar Osmanskoga Carstva na lokalitetima poput tvrđava u Doboju, Doboru i Beogradu ukazuju na potpunu dominaciju turskih tipova uz tek pokoji nalaz iz austromađarskih radionica u kasnijim razdobljima. Na pitanje zašto je Osmansko Carstvo u tolikoj mjeri zatvoreno za proizvode radionica s habsburških područja arheologija ne može dati odgovor, ali potvrđuje kako utjecaj Osmanskoga Carstva daleko nadilazi njegove teritorijalne granice i ostavlja veliki trag na stanovništvo s njihove druge strane.

Bibliografija

Azinović-Bebek, Ana. „Novovjekovna arheologija u Hrvatskoj – problemi metodologije, terminologije i imena.“ *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu* 35 (2018): 299-319.

Bekić, Luka. „A Brief Introduction to Clay Pipes Finds in Croatia With Special Attention to Local Pipes Found at Fort Čanjevo in The Kalnik Hills.“ *Journal of the academie internationale de la pipe* 3 (2010): 1-7.

_____. „Novovjekovne lule i boce iz podmorja Istre.“ U *Istra u novom vijeku*, ur. Tatjana Bradara, 271-298. Pula: Arheološki muzej Istre, 2017.

_____. „Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske.“ *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 32-33/1 (1999): 249-280.

Bielich, Mário i Marián Čurný. „Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production.“ *Studies in Post-Medieval Archaeology* 3 (2009): 337-362.

Bikić, Vesna. „Tobacco pipes from the Belgrade Fortress: context and chronology.“ *Journal of the academie internationale de la pipe* 5 (2012): 1-9.

Brčković, Daria i Danijela Petričević. *Lule i počeci duhanske industrije u Cetinskoj krajini*. Sinj: Muzej grada Sinja, 2013.

Demjen, Andrea. „The Tobacco Pipes Discovered at the Quarantine in Pricke (Harghita Country).“ *Ziridava studia archaeologica* 32 (2018): 221-251.

Drpić, Jere. „Glinene lule iz fundusa Arheološkog odjela Gradskog muzeja Varaždin.“ *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin* 29 (2018): 9-41.

Gačić, Divana. *The Pipes from Museum Collections of Serbia*. Novi Sad: Muzej grada Novog Sada, 2011.

Gusar, Karla. „Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru.“ *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu* 25 (2018): 34-154.

Jašarević, Aleksandar. „Keramičke lule za duvan iz arheološke zbirke Muzeja u Doboju.“ *Radovi* 5 (2018): 213-236.

Šiša-Vivek, Marija i Krešimir Filipec. „Keramičke lule s lokaliteta Zoljani-Čemešac I.“ *Opuscula archaeologica* 37/38 (2013): 301-333.

Ward, Cheryl i Uzi Baram. „Global Markets, Local Practice: Ottoman-period Clay Pipes and Smoking Paraphernalia from the Red Sea Shipwreck at Sadana Island, Egypt.“ *International Journal of Historical Archaeology* 10 (2006): 135-158.

Abstract

This paper provides an archaeological overview of clay pipe findings from early-modern age sites in the territory of modern-day Republic of Croatia analyzing them from an economic and cultural perspective. Because early-modern age archaeology only recently legally became a recognized part of Croatian archaeology, in the first half of this paper the author presents the current state of field research in Croatia and gives a short overview of the most notable clay pipe types that have been found in recent excavations or which have been kept in museum collections. The paper also gives a brief summary of the clay pipe workshops that supplied these parts of the country with their products. The second half of this paper compares clay pipe findings from different parts of Croatia thus looking at their significant role in helping with the economic and cultural research of the Croatian early modern period.

Keywords

clay pipes, tobacco, early modern period, historical archaeology, clay pipe workshops, Ottoman Empire, Habsburg Monarchy